

La Barcelona (pan)hispanista del primer franquisme

Jordi Cerdà

Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya

Abstract In early Francoism in Barcelona, the creation of the Instituto de Estudios Hispánicos de Barcelona in 1948, inaugurated by the Foreign Office Minister Alberto Martín-Artajo, was essential for a confluence of geopolitical and cultural interests. The scope of the institution went beyond establishing international links with Hispanic cultures, also in their linguistic and cultural diversity, granting the dominance and survival of literature in Spanish in Catalonia. The incorporation of Catalan and Portuguese coinciding in this political framework intend to define Hispanicity as a kind of dialectical unity aimed at consolidating its supremacy.

Keywords Barcelona. Early Francoism. Geopolitics. Alberto Martín-Artajo. António Ferro. Instituto de Estudios Hispánicos de Barcelona.

Darrerament s'han publicat –la bibliografia comença a ser copiosa– diverses anàlisis sobre el que han de ser (o no) uns estudis ibèrics. La perspectiva iberista hauria de pal·liar una asimetria en el coneixement i reconeixement de totes les llengües i cultures que podrien ser susceptibles d'integrar aquest camp. Sovint els constructes de les literatures nacionals han projectat el miratge d'uns espais purs, allunyats de la complexitat social i del conflicte. Una de les aportacions importants que poden fer precisament uns suposats estudis ibèrics és anar directament als espais conflictius, lligats als processos de producció, i a les relacions de dominació i explotació. Haurien de posar en evidència, en definitiva, que les visions de comunitats orgàniques, homogènies, en què s'ha basat sovint el comparativisme cultural han deixat de tenir sentit, com, de fet, ha advertit insistentment la crítica postcolonial.

Seguint el fil del que haurien de ser aquests estudis ibèrics, caldria desenvolupar-los en el context de l'actual pluralització i problematització identitàries, fer èmfasi en els relats encreuats, en els trajectes entrelaçats; en definitiva, evitar les dualitats simplificadores i equívokes contra les quals ens han previngut les recents perspectives postcoloniales provinents del llatinoamericanisme.¹ No hi ha un circuit superior i uns altres de parasitaris, marginals o perifèrics que lluitin per sobreviure. El circuit superior i els inferiors estan sempre vinculats i en permanent interacció de complementarietat, de dependència i de dominació. Un espai ibèric que no es responsabilitzi d'aquesta interacció serà, a tot estirar, una addició d'espais (Cerdà 2021, 356).

Exposo tot això abans de passar a un cas concret que podria ser prototípic en relació amb les consideracions que acabo de fer. Em refereixo a la Barcelona del primer franquisme, la que s'inicia l'any 1939, l'any zero segons una part de la historiografia catalana, fins al començament dels anys cinquanta. Són els anys en què 'delenda est Catalonia', quan l'aparell repressor del règim franquista pretén acabar amb una catalanitat que havia assolit, durant el període republicà -també abans-, un reconeixement internacional i una hegemonia en pràcticament tot el territori, també i, especialment, a Barcelona. Aquella 'Barcelona catalana', com la va anomenar Mercè Rodoreda, va quedar no només esborrada, sinó que va voler ser substituïda.² Un procés de dominació que té, entre altres efectes, que per primer cop en l'Espanya contemporània Barcelona esdevingui un nucli important i significatiu d'escriptors en castellà. Just abans de l'Escuela de Barcelona, hi haurà un esplet de poetes -alguns vinguts de fora, d'altres de catalans- que esdevindran referents en el context espanyol. Però també hi haurà pel·lícules o novel·les que convertiran Barcelona en un espai imprescindible de la ficció espanyola de gran consum de la postguerra. I sobretot uns mitjans barcelonins de producció, de difusió i de venda editorials en castellà que assoliran el lideratge

1 Ens referim al ressò dels plantejaments de H.K. Bhabha sobre el tercer espai, sobre la necessitat de fixar-se en els espais intersticials que, a la llarga, són els que arriben a crear nous processos d'identificació. Les narratives del tercer espai transiten entre la dominació i la reacció; són espais innovadors de col·laboració i contestació, refractaris a lectures de categories binàries incapaces de reconèixer realitats complexes (cf. Moraña 2017, 160, i, per a una valoració crítica de la «descolonització dels sabers» actual a Llatinoamèrica, Camino-Esturo 2017). Respecte a les darreres aportacions sobre els estudis ibèrics, ens remetem a Cerdà 2021.

2 Així ho va expressar l'escriptora en el pregó de les Festes de la Mercè de la ciutat de Barcelona l'any 1980: «Quan havíem aconseguit que la nostra identitat fos acceptada i reconeguda, ens ho van fer tot a miques, ens ho van prendre tot. Vam haver d'enterrar la il·lusió de ser simplement un poble que treballa i viu en català i per Catalunya». Mecanoscrit i transcripció disponible a <https://www.catorze.cat/biblioteca/merce-rodoreda-prego-merce-167052/>.

i la modernització en aquest sector industrial a tot Espanya i també a Llatinoamèrica.

En la Barcelona del primer franquisme van ser també les relacions internacionals i, en concret, les relacions entre les tradicions ibèriques i transibèriques les que van perfilar un espai cultural singular.³ Per l'oportunitat (o oportunisme) de la conjuntura internacional d'aquests anys, que havia aïllat l'Espanya franquista del concert europeu, i també per unes línies persistents que procuraven unes continuïtats respecte als discursos relacionals ibèrics peninsulars, a l'americanisme o, ras i curt, a l'imperialisme subjacent en la majoria de nacionalismes peninsulars, tant els centrals o oficials com els perifèrics.

Parlar d'iberisme, d'hispanisme o de panhispanisme –o de qualsevol constructe ideològic– sense posar-lo a prova en un espai precís sembla un exercici com a mínim incert. La Barcelona del primer franquisme va ser un camp de maniobra on tant les polítiques culturals –les oficialistes i les dissidents– com les considerades nacionals respecte a les estrangeres van acabar de configurar un espai excepcional dins el context català, espanyol i internacional.

Que les relacions entre Espanya i Portugal entren en un nou marc a partir de la finalització de la Guerra Civil és una constatació que es fa ben evident en gairebé tots els àmbits, també en el cultural. L'any 1940, en el tercer centenari de la *restauração* de la independència de Portugal de la Corona espanyola, es publicava un promptuari feixista de les relacions entre els dos estats ibèrics: *La cuestión peninsular*, un volum que recollia els articles d'António Sardinha, poeta i ideòleg de l'*integralismo lusitano*.⁴ S'evidenciava un marcat tarannà restauracionista de l'ideal hispànic imperial del segle XVI, en què es ponderava l'Espanya del cèsar o el *garcilacismo* que va tant va caracteritzar estèticament el primer franquisme. La Segona Guerra Mundial va posar a prova les relacions internacionals dels dos estats

³ *Transiberista* és un concepte encunyat per José Saramago; per a una referència dels textos i el context en què l'escriptor portuguès va desenvolupar-lo, cf. Sáez Delgado 2020. La revista *Abriu* publicarà en breu el dossier *Saramago e o Transiberismo* que recollirà les principals intervencions del congrés internacional sobre aquesta matèria celebrat a Barcelona el 9, 10 i 11 de març de 2023 i organitzat per la Càtedra José Saramago de la Universitat Autònoma de Barcelona.

⁴ *La cuestión peninsular* (Madrid: Cervantes, 1940) anava acompanyada pels pròlegs del marquès de Lozoya (Juan Contreras y López de Ayala) i de Joan Beneyto Pérez; sobre el marquès de Lozoya i la seva acció de promoció de l'art català a Lisboa, cf. infra. Beneyto va ser un dels signants de les *Normes de Castelló* l'any 1932. Aquesta inicial trajectòria catalanista es va veure revisada aviat per les seves simpaties nacionalsocialistes, que ja va divulgar l'any 1934 amb l'opuscle *Nacionalsocialismo* (Labor), que testimoniat els seus contactes amb el nazisme alemany, com els que després tindria amb el feixisme italià. Durant la Guerra Civil s'estableix a Sant Sebastià i es postula com a ideòleg del primer franquisme. És autor, entre altres obres, d'*España y el problema de Europa: contribución a la historia de la idea de Imperio* (Madrid: Editora Nacional, 1942).

ibèrics, que van evolucionar segons el signe que prenia el conflicte. L'entrevista entre Oliveira Salazar i Francisco Franco a Sevilla el febrer de 1942 i la visita del ministre d'Exteriors espanyol, Francisco Gómez-Jordana Sousa, a Lisboa el desembre del mateix any, van segellar l'acord del Bloc Ibèric a fi de mantenir una presumpta neutralitat durant el conflicte.

L'aparell propagandístic del règim salazarista havia fet esforços considerables perquè l'Estado Novo tingués una recepció internacional àmplia i, en concret, en l'anomenada Espanya Nacional. En aquest sentit, ressalta l'acció d'António Ferro al capdavant de l'òrgan de difusió de la dictadura portuguesa, el Secretariado da Propaganda Nacional, entre els anys 1933 i 1944. Intel·lectual notori en les primeres dècades del segle XX, el seu nom està associat a la revista *Orpheu* i a Fernando Pessoa. Va guanyar-se de seguida la confiança de Salazar i va projectar la seva figura arreu d'Europa. Com, entre d'altres, va assenyalar el biògraf de Pessoa, Robert Bréchon (1999, 548), Ferro va perfilar la política salazarista ja l'any 1932 tenint en consideració les reflexions que Paul Valéry havia assajat just en aquell moment. Ferro va reeixir en aquesta campanya d'internacionalització del salazarisme, sens dubte, presentant el dictador portuguès com l'exemple de la *politique de l'esprit* que propugnava Valéry i guanyant-se ràpidament una considerable complicitat intel·lectual.⁵ Recordem que ja abans de la Guerra Civil i, sobretot, després, escriptors catalans com Joan Estelrich, coneixedor de primera mà del règim salazarista i del mateix António Ferro, havien declarat la seva avinença amb Valéry i amb els seus principis *quasi politiques*, com el mateix autor francès s'hi referia. Valéry (1962, 981) no es va estar de donar per bo –o per inevitable– el *tyran intelligent*, la projecció del qual era reconeguda en Salazar –o la imatge que d'ell n'havia creat Ferro– per diversos intel·lectuals europeus del moment. *Las profecías se cumplen* (Estelrich 1948, 133-44) i, en plena postguerra mundial, un Valéry desenganyat era evocat en aquest intent de reconstrucció d'Europa a partir d'uns valors humanistes i suspectament pacífics (que no

5 Valéry va pronunciar la conferència «La politique de l'esprit. Notre souverain bien» a l'Université des Annales de Paris el 16 de novembre de 1932. António Ferro publica l'any següent Salazar: o homem e a sua obra (Lisboa: Empresa Nacional de Publicidade, 1933). L'escriptor francès s'avé a escriure el text «L'idée de dictature» (Valéry 1962, 970-6), que va servir de proemi a la versió francesa de l'obra de Ferro suara esmentada: *Salazar : le Portugal et son chef* (Paris: Éditions Bernard Grasset, 1934). I cal afegir, en aquest línia de pensament i context històric, un altre text de Valéry (1962, 977-81) estretament relacionat: «Au sujet de la dictature», aparegut per encapçalar *Dictatures et dictateurs*, dossier del setè número de la publicació *Témoignages de notre temps*, del juny de 1934. Entre les semblances de dictadors i homes d'Estat (també hi figura Roosevelt), hi trobem la de Salazar feta per Élisabeth de Gramont, amiga de Proust i escriptora lesbiana significada, un encontre que pot crear certa estupefacció si tenim en compte el catolicisme tan ultramuntà de Salazar.

pacifistes). En temps que eren percebuts de *désordre*, la política de l'esperit era un recordatori de perspectives potser periclitades i, sobretot, un neutralitzador ideològic eficaç, una eina que el conservadurisme va emprar davant el desafiament de la intel·lectualitat enquadrada en el bloc socialista. A *Destino*, Josep Pla assegurava l'any 1943, després d'una conversa a Barcelona amb António Ferro en què va quedar convençut de la formació francesa de l'escriptor portuguès, que Salazar «es el europeo más anticomunista, es el hombre más sensible al progreso social verdadero».⁶ Europeisme i Salazar era una construcció acabada, un model (l'únic?) en un continent que es debatia en un guerra de conseqüències impredecibles. Temps a venir, la defensa del salazarisme en plena Revolució del Clavells li costaria a l'escriptor empordanès precisament la defenestració de *Destino* (Revelles 2008, 65-80).

En el fragor dels primers mesos de la Guerra Civil, en un article publicat el 22 de setembre al *Diário de Notícias*, António Ferro es preguntava què pensarien els intel·lectuals europeus davant el cadàver de Federico García Lorca, assassinat -va escriure- pels marxistes barcelonins (Pena 2014, 4). Deu anys més tard d'aquesta *fake news* insòlita, Ferro va visitar i elogiar Barcelona com a secretari nacional de Cultura amb la missió de promocionar el llibre portuguès. A través de les notícies publicades a *Solidaridad Nacional*, diari llavors dirigit pel falangista Luys Santa Marina, podem resseguir la seva activitat per la capital catalana en ocasió de la Fira del Llibre.⁷ En el discurs oficial pronunciat a les màximes autoritats de la ciutat va exaltar Espanya i Portugal, nacions que havien donat una alta lliçó al món, una lliçó de pau autèntica. En una festa hispanolusitana en el seu honor, amb un brindis de Guillem Díaz-Plaja, unes rapso-des van recitar un elenc de poesies emblemàtiques d'aquest Estado Novo, entre d'altres, «O Monstrengo», de Pessoa, en la versió espanyola de Gerardo Diego (Sáez Delgado 2018). La presència d'António Ferro a Barcelona és la constatació d'una acció política i cultural d'alt nivell en un context, el de la postguerra mundial, ben específic.

Mostra d'aquesta col·laboració oficial cultural entre els dos estats és la trajectòria internacional del pintor Ramon Rogent a la dècada

6 «Resultó que Ferro -para mayor satisfacción- es un hombre tocado y en gran parte formado por la cultura francesa, que adora, y que no ha renegado jamás [...]. Extranjerizado, afrancesado, de ninguna manera. Completado sí, superiormente completado. Cuando me habló del inmenso éxito que tuvo su célebre libro sobre Dr. Salazar, cuando se publicó en francés, adoptó casi un ademán de acción de gracias» (Pla 1943, 8). La invocació explícita a Valéry en aquells primers anys dels franquisme va ser constant. Fèlix Ros inaugurava el juny de 1939 la Colección Azor de poesia amb el seu volum *9 poemas de Valéry y 12 sonetos de la muerte* (Barcelona, Apolo), amb una dedicatòria que pretenia ser un esquer per a Jorge Guillén.

7 Destaquem el discurs que va pronunciar Ferro i que va ser reproduït a la premsa el 16 de juny de 1946, a *Solidaridad Nacional*: «Palabras de Antonio Ferro» (3).

dels quaranta, segurament l'únic pintor català que pot dir-se que té una etapa i una temàtica portugueses. Emparar, per exemple, a *Alerta*, aviat es guanya la confiança de les autoritats del règim franquista. Juan Contreras y López de Ayala, el marquès de Lozoya, va solucionar, segons el biògraf de Rogent, els problemes burocràtics perquè el pintor viatgés a Portugal (Vallès 2000, 106, 112). El 1945 va exposar a Lisboa per al Secretariado da Propaganda Nacional. Fa un segon viatge i estada a Portugal el 1947, i el 1948 col·labora amb el Teatro Estúdio do Salitre i crea l'escenografia de l'obra de Pedro Bom *A menina e a maçã*. Aquest col·lectiu teatral era llavors conduït per Gino Saviotti, un personatge que és possible que hi arribés a través de Juan Ramón Masoliver, que l'havia tractat a Gènova abans de la guerra. Gino Saviotti dirigia l'Istituto Italiano di Cultura di Lisbona (1941-1950), una mostra de l'èxit de l'acció cultural diplomàtica del feixisme italià que es perllongaria, per la seva moderació, en la cultura portuguesa de la postguerra (Muraca 2020). Ramon Rogent és exemplar com a relat constantment encreuat, en permanent interacció. Va reportar aquests contactes portuguesos a *Ariel* (Vallès 2000, 203-7) i revela una xarxa de contactes diversa, que aniria augmentant al llarg de la dècada següent fins a la seva mort el 1958 en un accident automobilístic a França, tornant de visitar Picasso.

Les impremtes a càrrec de l'Estado Novo havien publicat el 1945 per al públic hispànic *Visión de la literatura portuguesa*, de José Osório de Oliveira, traduïda per José Andrés Vazquez. No crec que el *Resumen de literatura portuguesa* de Martí de Riquer, publicat a Barcelona per Seix Barral l'any 1947, sigui aliè a aquesta estratègia divulgativa de la cultura portuguesa al nostre país.⁸ Riquer havia publicat en edició de bibliòfil el 1945 *Juan Boscán y su cancionero barcelonés* com a aportació a l'homenatge a aquest poeta organitzat per l'Ajuntament de Barcelona arran del quart centenari de la seva mort. Presentat en un marc romànic multilingüe (català, és clar, però també aragonès o portuguès), el de l'Espanya imperial, reblava la celebració del primer gran autor català en llengua castellana. El *garcilacismo* a Barcelona atenuava capteniments més unívocament classicitzants d'altres indrets de l'Estat espanyol. Tanmateix, també a Barcelona, els postulats i la trajectòria d'*Entregas de poesía* (1944-1947) esdevenen orientadors de quins eren els objectius de reconstrucció cultural del falangisme; com ha afirmat Jaume Pont (2007, 49): «va voler ser la falca de pervivència i domini de la poesia espanyola a Catalunya».

⁸ Malgrat el caràcter concís d'un resum historiogràfic que no arriba al centenar de pàgines, cal destacar-ne una singularitat: tant en l'època medieval com en la moderna -no gaire en la contemporània-, s'hi estableix una dialèctica continuada amb la literatura espanyola, com si es tractés, a voltes, d'un camp literari únic. Riquer (1947, 7) ho justifica així en el pròleg: «Escrito para un público español, da preferencia a todo aquello que en cierto modo pueda relacionarse con las letras españolas».

Les relacions del Bloc Ibèric i la seva projecció a Amèrica es van fer molt evidents des de diverses direccions en el panorama cultural barceloní de la dècada dels quaranta i els primers anys dels cinquanta. En plena Segona Guerra Mundial, l'acció diplomàtica franquista va promoure una idea d'hispanisme, substitutòria en part d'un considerat dubtós iberisme, que ben aviat es va incorporar al discurs historiogràfic i cultural. Jaume Vicens Vives, segons sembla amb el suport de Juan Ramón Masoliver (Bosque 2010, 42), va publicar el manual de geopolítica *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, en què s'afirma que l'ascendència natural d'Espanya al món actual passava per la seva projecció a l'Amèrica del Sud. A partir de la *Geopolitik* desenvolupada per Rudolf Kjellén, de tarannà clarament imperialista, Vicens Vives incorpora en la seva anàlisi altres figures acadèmiques, algunes molt vinculades al Tercer Reich, com Karl Haushofer, Otto Maull, Kurt Vowinckel, Wolfgang Scheibe o Hans Julius Schempers. Especialment notòria és la inclusió del concepte *Lebensraum* («espai vital»), manllevat bàsicament de Haushofer amb l'espínòs lligam de sang i territori (Vicens 1940, 12-13). En el capítol dedicat al panhispanisme, il·lustrat amb un mapa d'Europa, Amèrica i Àfrica on s'assenyalen els territoris on es parla espanyol i portuguès, Vicens Vives defensa que només en la reorganització d'un imperi -imperi d'esperit en «el sentido clásico y mediterráneo» (Vicens 1940, 211) - es pot neutralitzar els corrents que han dut de sotsobre el món actual: els nacionalismes i els universalismes. El panhispanisme, marcat per la raça i l'idioma, ha de tenir dues bases sòlides, que són la biologia i la història, perquè «la Hispanidad ha de cumplir de nuevo una misión histórica en aquellas tierras y aquellos paisajes de epopeya» (Vicens 1940, 211). Vicens Vives conjuminava l'utilitat geoestratègic del nacionalsocialisme alemany amb els components més essencials del tradicionalisme hispànic: el paper assignat a Espanya per la providència d'engalzar la preeminència política i cultural europea al món, en el present, a Amèrica, i, en el futur, a Àfrica.⁹ Lluny quedaven els somnis pan-europeistes de Richard Coudenhove-Kalergi i dels seus con-

⁹ «África será quizás el continente del futuro. Pero América del Sur es el continente del presente inmediato, donde se concentran los intereses de Europa, Asia y América del Norte [...]. En este aspecto, España no puede limitarse a ser la cabeza de puente de América en Europa. Ha de recabar para sí sola, exclusivamente, el honor y la gloria de estructurar la Hispanidad en el Universo» (Vicens 1940, 211). Per a una reflexió sobre la geopolítica de Vicens Vives, cf. Villanova 1995. Tanmateix, i sense rastre d'erudició geogràfica, un personatge tan excèntric i difícil d'encasellar com Agustí Esclassans, després de passar les penúries de la seva «depuració» per les presons franquistes, coincidí també en el plantejament imperial reservat a Hispània. En un dels seus primers ritmes de després de la Guerra Civil, titulat *Iberia Magna. Diario lírico de un poeta catalán por tierras de España* (1942), llegim a la dedicatòria: «Más que un futuro imperio latino debe hablarse de un futuro imperio, mediterráneo y africano, de los pueblos iberos, presididos por la secular Hispania» (citada a Rafanell 2011, 412).

gressos als anys vint que havien aplegat distingits intel·lectuals europeus. Entre d'altres, Joan Estelrich que va presidir la comissió de les minories nacionals. Com va recollir oportunament el mateix Estelrich amb Coudenhove havien discutit quin paper havia de tenir la Península ibèrica en el concert internacional: ¿un bloc separat d'Europa (com una saramaguiana proto-*Jangada de pedra*) per, a la fi, trobar-se a Iberoamèrica? En aquest cas, s'entraria en una dinàmica de fricció amb l'americanisme, en la imparable influència que Washington vol irradiar a tot el continent. Mentre que l'acció política semblava intricada i irrenunciable l'europèisme de la Península ibèrica, restava una posició intermèdia, el conreu d'una comunitat cultural: «No pudiendo ser políticamente cabeza bicéfala del orbe iberoamericano, España y Portugal, sin renunciar a su imperio espiritual allende de los mares, debían integrarse en la comunidad europea, como elementos indispensables» (Estelrich 1948, 299).

En aquella Barcelona del primer franquisme, es va crear una institució clau per a aquesta confluència d'interessos geoestratègics i culturals: l'Institut de Estudios Hispánicos de Barcelona (IEHB). Va ser inaugurada el 15 de maig de 1948 i va comptar amb la presència i amb el discurs del ministre d'Afers Estrangers, Alberto Martín-Artajo, element determinant en la conformació de la política exterior franquista en la postguerra mundial. De la mà de Martín-Artajo, el catolicisme de la política exterior espanyola suavitzaria les arestes feixistes i aconseguiria trencar l'aïllament exterior del règim. Com va insistir en diverses ocasions, les directrius de la seva política van ser la col·laboració amb el Vaticà i amb les nacions fraternals: Portugal, Llatinoamèrica i els països àrabs.¹⁰

En la inauguració de l'Institut de Estudios Hispánicos de Barcelona, es va apreuar la continuïtat americanista d'altres personatges i institucions catalanes d'abans de la Guerra Civil, en concret, de la Casa Amèrica, que, «presidida por el egregio patricio, Federico Rahola [Trèmols], trató de sobrepasar aplicándose al estudio de los problemas concretos, la vacua retórica del iberoamericanismo de antaño. No será distinta nuestra norma» (IEHB 1948, 10). Aquest reconeixement de la continuïtat d'una tasca i d'una línia de pensament –en aquest cas, la d'un *patricio* vinculat al catalanisme conservador i a l'americanisme més imperialista– és nuclear. Frederic Rahola Trè-

¹⁰ Nomenat ministre d'Exteriors el 1945 pel consell d'un català, el cardenal Enric Pla Deniel, Martín-Artajo haurà de deixar la presidència d'Acció Catòlica per encarregar-se de buscar complicitats entre el bloc aliat més catòlic. Va ser l'artífex dels concordats amb la Santa Seu el 1953, el mateix any en què s'assoleixen els acords bilaterals amb els Estats Units, i de l'entrada d'Espanya a l'assemblea de la ONU el 1956. Martín-Artajo va ser constant en la defensa del Bloc Ibèric en la política exterior espanyola, com palesa a Martín-Artajo 1958, 340; i Domingo 2021, 420-1. També va ser constant en l'interès i defensa de Salazar i del seu continuador, Marcelo Caetano (cf. Martín-Artajo 1968).

mols havia fundat l'Institut de Estudios Americanistas de Barcelona, que el 1911 va prendre el nom de Casa Amèrica. Amb altres escriptors, polítics i economistes van crear la revista comercial hispanoamericana *Mercurio* el 1901. En el seguit d'articles que aquesta revista va dedicar a Rahola just després del seu decés, Josep Carner en valorava el llibre *Sangre nueva*, «una admirable ejecutoria de ibेरismo expansivo [...] un augurio de que en Barcelona, la ciudad europea» s'establirien unes bases de relació amb «concretos fines económicos y culturales entre España y sus hijas emancipadas» (Carner 1919, 307). Malgrat que no és reconegut sempre com a iberisme, és evident que aquest «americanisme català» (Dalla-Corte 2017) hi conflueix i ha de ser incorporat entre els vectors decisius d'un marc de relacions expansives amb tot Amèrica (i també de manera preferencial amb el Brasil) amb objectius comercials i culturals concrets que maldaven per superar la retòrica d'antany i bastir-ne una de nova. Barcelona és, més que qualsevol altre espai, la ciutat que podia crear aquestes sinèrgies. La practicitat dels seus pròcers i l'aval de les fortunes forjades havien assentat aquests plantejaments.¹¹

Martín-Artajo desenvolupa un desacomplexat (pan)hispanisme fonamentat en la providència i que està comminat, en el passat, el present i el futur, a seguir un curs orientat, una «unidad de destino». Però també cal estar amatent que, en el mateix fulletó, es fa èmfasi –precisament des de Barcelona i des de la seva «cultura vernàcula»– que aquest bloc hispànic és compost d'una gran diversitat d'elements que l'enriqueixen, d'una mena, en el dir tomístic, d'*unitas multiplex*.¹²

11 Un dels col·laboradors més propers de Francesc Cambó, Joan Ventosa, escrivia aquell mateix 1948, en un volum d'homenatge al fundador del primer British Council a Espanya, Walter Starkie: «La situación geográfica de España (unida fraternalmente a Portugal, con la que forma una unidad de pueblos independientes, enlazados por vínculos raciales, históricos y afectivos) y del Reino Unido, marcan claramente la ruta y el sentido de la acción común que están llamadas a realizar: facilitar y desarrollar la comunicación pacífica, espiritual, política y económica de Europa con el continente africano, con los pueblos que bordean el Mediterráneo y con las florecientes naciones americanas, a las que aportaron su civilización y su lengua en una obra colonizadora no igualada por ningún otro país del mundo» (Ventosa 1948, 356).

12 Entre les paraules recollides del discurs inaugural del ministre Martín-Artajo, podem llegir: «Hacer de la Hispanidad una unidad de destino de la gran familia de los pueblos hispanos al servicio de la Cristiandad. Unidad de destino que lleva implícita la unidad de religión, de lengua, de espíritu, de modo de ser y de vivir, y que representa, no una cosa estática y yacente, no una mera agrupación de pueblos, sino una corriente viva que atraviesa la Historia con una dirección y un rumbo providenciales» (IEHB 1948, 12). Aquesta unitat en moviment, corrent viu històric i orientat per la providència, com s'assenyala anteriorment, és construït per diversos pobles en què «no sólo su cultura vernàcula [la de Barcelona] va a acrecentar el acervo de los pueblos hispánicos, sino que estos deben enriquecerse con el vivo sentido de la dimensión económica y el casero equilibrio de su peculiar laboriosidad [...] en suma: españoles, peninsulares todos, e hispanoamericanos nos necesitamos mutuamente. Tenemos una misión común ante el mundo [...] y es lícito pensar que el entero bloque hispánico, utilizando

Dins d'aquest Instituto també es va crear l'any 1948 el Seminario Boscán, fundat per Francesc Galí Duffour, el qual es marcava entre els seus objectius establir llaços amb la més renovada poesia hispanoamericana; s'hi va incorporar, entre d'altres, un jove Josep M. Castellet (Sala-Valldaura 2017, 105). El mateix Seminario Boscán va convocar un premi de poesia que va guanyar, en la seva primera convocatòria, Alfonso Costafreda per *Nuestra elegía*. El radi d'acció de l'Instituto era establir llaços internacionals amb les cultures hispàniques, també en la seva diversitat lingüística o cultural, i, és clar, atorgar carta de naturalesa a una literatura en castellà a Catalunya, que havia pres una rellevància inusitada just en aquell moment. La hispanitat era entesa, doncs, en un registre deliberadament vague que pretenia atorgar un aspecte de normalitat fins i tot a allò que estava sotmès a la més iniqua anomalia, com era el cas de la literatura catalana (o la gallega, o la basca). És en aquest període, per exemple, que les revistes poètiques espanyoles, que eren moltes i oficinoses, publiquen traduccions de poetes catalans com Vinyoli, Palau, Perucho, Triadú o J.V. Foix, els originals d'alguns dels quals, paradoxalment, havien aparegut en revistes clandestines.¹³

L'acostament entre Iberoamèrica –concretament el Brasil–, Portugal i Espanya durant la primera postguerra té principalment una finalitat política i econòmica, sense desatendre aspectes culturals que es farien palesos en l'aparell dinamitzador i propagandístic franquista de l'Instituto de Cultura Hispánica, de les biennals hispanoamericanes d'art o també dels congressos de poesia (Delgado 1992 i Domingo 2021). S'ha estudiat, en el cas dels congressos de poesia dels anys cinquanta, com la incorporació de la cultura catalana –també hi va ser la poesia portuguesa– va clivellar l'unitarisme espanyol de què havia fet gala el franquisme i va promoure un «proyecto de rectificación» (Amat 2007). Uns anys abans, la conjuntura internacional havia empès el franquisme a percaçar vies que ressituessin l'Estat espanyol i el seu imaginari cultural en el món. El (pan)hispanisme que intentem resseguir s'ha de concebre, doncs, com un moviment de cara a l'exterior i no només fruit d'una reacció interna, reparadora, per part d'un «modelo comprensivo» (Domingo 2021, 430). Es va procurar consolidar i actualitzar plantejaments imperialistes, malgrat que els resultats ulteriors poguessin arribar a qüestionar-los. La recuperació d'Unamuno i d'un presumible diàleg ibèric s'ha de valorar en

el riquísimo fondo espiritual de todos los elementos que lo componen, pueda en plazo no lejano ofrecer un pensamiento director al mundo inquieto» (IEHB 1948, 4 i 9-10).

13 Cal destacar recentment el treball de Javier Domingo Martín (2021) que, centrat en les publicacions del Instituto de Cultura Hispánica, analitza la presència notable de poesia portuguesa com a auxiliar de la catalana en el diàleg ibèric. Sobre la poesia brasilera i, en concret, João Cabral de Melo, Raul Bopp i Murilo Mendes en el panorama cultural barceloní de postguerra: Cerdà 2018.

la recerca d'una hispanitat com a unitat dialèctica, en què precisament mai la unitat es pot veure amenaçada ni superada per les seves diversitats o contradiccions (Newcomb 2010). I això valia per Catalunya i també per Portugal.

Guillem Díaz-Plaja emprèn el 1949 la *Historia general de las literaturas hispánicas* a l'Editorial Barna amb l'impuls econòmic d'Albert Puig Palau, un projecte ambiciós que s'inspirava en el de Menéndez Pelayo, que va quedar subsumit en l'empantanegada Espanya de la Restauració. El renovat projecte va ser apadrinat per Menéndez Pidal i comptava amb una redacció nodrida de catalans, en què destacava la figura de Jordi Rubió Balaguer. L'obra pretenia recollir «todo cuanto ha producido el genio hispánico: las literaturas latinoespañola, arabigoespañola, hebraicoespañola, castellana, galaica, catalana, vascuence, hispanoamericana [i] filipina». En qualsevol cas, en aquella Espanya franquista que maldava -i per la força- d'apropiar-se de la centralitat d'una llengua i d'una cultura, va acabant generant discursos sobre la hispanitat que, per no perdre la pulsio exògena imperialista, entraven en una dialèctica amb altres cultures per a perfilar-se i guanyar-ne la primacia. Així, com a «entero bloque hispánico», s'introduïren noms tan marginals o insurrectes respecte a allò normatiu espanyol com José Martí, Joan Maragall, José Rizal o Luís de Camões. La llengua portuguesa, certament, quedava fora del projecte hispànic, però l'edat mitjana i la primera edat moderna -els segles XVI i XVII- es llegien com un camp literari plurilingüe en què Portugal tenia una presència constant. La tasca realitzada per *Entregas de poesía*, Masoliver o Riquer havia sedimentat un hispanisme divers, transcultural a la fi, en la seva «unidad de destino».

A començament del nostre segle, Pere Gimferrer escrivia l'enèsima apologia de les bondats de les relacions entre les literatures ibèriques, peninsulars i extrapeninsulars. I també el recordatori d'una tradició que sempre ha tingut present aquest marc transcontinental i lingüísticament divers; esmentava Jordi Rubió i la seva notòria participació precisament en la *Historia general de las literaturas hispánicas*: «Cierta tendencia al adanismo suele propiciar la percepción difusa de que la comunicación entre las literaturas hispánicas de ambos lados del Atlántico se inicia en los años sesenta del siglo XX y se centra en el Premio Biblioteca Breve y en Seix Barral». Gimferrer reivindica sobretot la Barcelona de final del segle XIX com a propicitòria d'un nou marc de relacions. Acaba defensant que «a todas luces el futuro de todas nuestras literaturas, en sus diversos países y lenguas (sí, en todas ellas, pues ya dijo Octavio Paz: «Nuestra cultura será siempre una cultura mutilada si olvida al portugués y al catalán», y algo de esto sabían Rubén Darío y Juan Ramón Jiménez, lectores de Verdaguer, o Unamuno, lector de Maragall, no menos que Dámaso Alonso, lector de Ausiàs March) dependerá en gran medida de nuestra capacidad para sustraernos a la clausura mediante la mu-

tua comunicació» (Gimferrer 2003). Uns estudis ibèrics no poden ser una periòdica i, per això, inoperant 'salutació del optimista'. Situar-los en espais concrets, analitzar-ne la conjuntura, és una necessitat si no es vol caure en un fraternalisme acrític, el qual sovint reforça les asimetries heretades. Entre la dominació i la reacció, entre la col·laboració i la contestació, es va anar obrint un espai transcultural a la Barcelona de la postguerra que pot donar-nos pistes de la complexitat i del rendiment d'aquestes perspectives.

Bibliografia

- Amat, J. (2007). *Las voces del diálogo. Poesía y política en el medio siglo*. Barcelona: Península.
- Bosque Maurel, J. (2010). «Jaume Vicens Vives editor». *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, 146, 39-54.
- Bréchon, R. (1999). *Extraño extranjero. Una biografía de Fernando Pessoa*. Madrid: Alianza Editorial.
- Camino-Esturo, E. (2017). «El debate poscolonial latinoamericano y sus extensiones prácticas hacia la descolonización del saber en el prólogo del siglo XXI». *Realis*, 7(1), 164-85.
- Carner, J. (1919). «Rahola, poeta y viajero». *Mercurio*, 348 (18 mayo), 307.
- Cerdà Subirachs, J. (2018). «El Brasil en la Barcelona de postguerra». *Dictatorships & Democracies*, 6, 9-50.
- Cerdà Subirachs, J. (2021). «Espécies de espaios ibèrics». Fontes, M.A.; Can, N.A.; Chaves, R. (coords), *Geografias literárias de língua portuguesa no século XXI*. Roma: Tab Edizioni, 343-59.
- Dalla-Corte Caballero, G. (2017). «Americanismo catalán después de Cuba. El legado de Federico Rahola Trèmsols». Galí, M. et al. (eds), *Cataluña e Iberoamérica. Investigaciones recientes y nuevos enfoques*. Barcelona: Fundación Casa América Catalunya, 53-71.
- Delgado Gómez-Escalonilla, L. (1992). *Imperio de papel. Acción cultural y política exterior durante el primer franquismo*. Madrid: CSIC.
- Domingo Martín, J. (2021). «La recepción de la literatura portuguesa en las revistas del Instituto de Cultura Hispánica (1948-1955): *Cuadernos Hispanoamericanos*, *Mundo Hispánico* y *Correo Literario*». *Signa*, 30, 419-46.
- Estelrich, J. (1948). *Las profecías se cumplen*. Barcelona: Montaner y Simón.
- Gimferrer, P. (2003). «Para otra posible 'Salutación del optimista'». *El País*, 23 (21 julio). https://elpais.com/diario/2003/07/22/opinion/1058824809_850215.html.
- IEHB (1948). *Instituto de Estudios Hispánicos de Barcelona*. Barcelona: Talleres Horta.
- Newcomb, R.P. (2010). «Portugal na visão unamuniana da Ibéria como unidade dialética». *Estudos Avançados*, 24, 61-78.
- Martín-Artajo, A. (1958). «Las constantes de nuestra política exterior». *Arbor*, 151-2, 336-46.
- Martín-Artajo, A. (1968). «Caetano, continuador y renovador de la obra de Salazar». *Arbor*, 273-4, 5-9.
- Moraña, M. (2017). «Transculturación y latinoamericanismo». *Cuadernos de Literatura*, 21, 153-66.

- Muraca, S. (2020). «Cultural Activity and Intellectual Networks: Lisbon's Italian Cultural Institute from Fascism to the Second World War (1928-45)». *Modern Italy*, 25, 375-87.
- Pena Rodríguez, Alberto (2014). «Mensaje del verdadero Portugal'. Los intelectuales portugueses, la IIª República española y el fascismo ibérico: prensa y propaganda». *Arbor*, 190(766), 1-12.
- Pont, J. (2007). «Una revista poètica de la immediata postguerra: Entregas de poesia. Trajectòria, programa i funció». Gibert, M.M.; Hurtado A. i Ruiz Casanova, J.F. (eds), *Literatura comparada catalana i espanyola al segle XX: gèneres, lectures i traduccions (1898-1951)*. Lleida: Punctum; Trilcat, 49-63.
- Pla, J. (1943). «Calendario sin fechas». *Destino*, 329 (6 noviembre), 8.
- Rafanell, A. (2011). *Notícies d'abans d'ahir*. Barcelona: Contravent.
- Revelles, J. (2008). *La interpretació portuguesa de Josep Pla* [tesi doctoral]. Bellaterra: UAB.
- Riquer, M. de (1947). *Resumen de literatura portuguesa*. Barcelona: Seix Barral.
- Sáez Delgado, A. (2018). «Relaciones literarias entre Portugal y España en los años 40: la cultura oficial y la recepción de Fernando Pessoa». *Journal of Iberian and Latin America Research* 24, 1-14.
- Sáez Delgado, A. (2020). «José Saramago, transiberista». Reis, C. (coord.), *José Saramago. Nascido para isto*. Lisboa: Fundação Saramago, 47-61.
- Sala-Valldaura, J.M. (2017). «Los núcleos poéticos de la Barcelona del medio siglo». *Campo de Agramante*, 26, 93-112.
- Valéry, P. (1962). *Œuvres*, vol. 2. Édition établie et annotée par J. Hytier. Paris: NRF. Bibliothèque de la Pléiade.
- Vallès Altés, J. (2000). *Ramon Rogent i el seu entorn. Pinzellades d'una vida*. Barcelona: PAM.
- Ventosa, J. (1948). «Una gran obra común». *Ensayos hispano-ingleses. Home-naje a Walter Starkie*. Barcelona: José Janés.
- Vicens Vives, J. (1940). *España. Geopolítica del Estado y del imperio*. Barcelona: Yunque.
- Villanova, J.L. (1995). «Jaume Vicens Vives i l'estudi de la geopolítica». *Revista de Girona*, 171, 52-5.

